

ЛІБАНОВА

Елла Марленівна — академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

НОВИЙ ПІДХІД ДО БОРОТЬБИ З БІДНІСТЮ: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ, УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Премія з економіки пам'яті Альфреда Нобеля 2019 року

Премію Шведського центрального банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля, яку часто називають Нобелівською з економіки, у 2019 р. розділили між собою троє американських вчених — Абхіджит Банерджі та Естер Дюфло з Массачусетського технологічного інституту і Майкл Кремер з Гарвардського університету — за «їхній експериментальний підхід до зниження глобальної бідності».

14 жовтня 2019 р. Нобелівський комітет Шведської королівської академії наук у Стокгольмі оголосив імена лауреатів найвищої міжнародної наукової нагороди з економіки — Премії Шведського центрального банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля. Цьогоріч її порівну розділять економісти зі Сполучених Штатів Америки: Абхіджит Банерджі (Abhijit Banerjee) і його дружина Естер Дюфло (Esther Duflo) з Массачусетського технологічного інституту (Massachusetts Institute of Technology) та Майкл Кремер (Michael Kremer) з Гарвардського університету (Harvard University). Як зазначено в офіційному прес-релізі Нобелівського комітету, премію присуджено вченим за «їхній експериментальний підхід до зниження глобальної бідності».

«Дослідження, проведені лауреатами цього року, значно підвищили нашу спроможність боротися з глобальною бідністю. Цьогорічні лауреати розробили новий підхід до пошуку рецептів боротьби з бідністю і, розділивши велику проблему на багато маленьких питань, довели, що найкращий спосіб знайти відповіді на них — провести польові експерименти», — обґрунтувала своє рішення Шведська академія наук.

Відзначивши роботи Абхіджита Банерджі, Естер Дюфло і Майкла Кремера, Нобелівський комітет продовжив практику вшанування науковців, які присвятили свій талант вирішенню

Фото: Saumya Khandelwal/Hindustan Times

Абхіджит Банерджі (*Abhijit Banerjee*) — американський економіст індійського походження. Народився в 1961 р. у Мумбаї, мати — професор економіки в Центрі соціальних досліджень (Калькутта), батько — професор і керівник департаменту економіки Президентського коледжу Університету Калькутти. Закінчив Університет Калькутти, ступінь магістра з економіки здобув у Університеті Джавахарлала Неру (Делі). В 1988 р. захистив дисертацію PhD у Гарвардському університеті. Викладав у Гарварді, Принстоні, згодом — у МТІ.

У 2003 р. разом з Естер Дюфло заснував дослідницький центр — Лабораторію боротьби з бідністю імені шейха Абдула Латіфа Джамілія (*Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab*), був президентом Бюро з наукових досліджень і економічного аналізу розвитку (*Bureau for the Research in the Economic Analysis of Development*), співробітником Національного бюро економічних досліджень, Центру економічних і політичних досліджень Кільського інституту світової економіки (*Kiel Institute for the World Economy*). У 2013 р. за призначенням Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна увійшов до складу групи експертів з оновлення Цілей розвитку тисячоліття. Нині професор економіки Массачусетського технологічного інституту.

Наукові інтереси Абхіджита Банерджі зосереджені на таких наукових напрямках, як економіка розвитку, інформаційна економіка, теорія розподілення доходів, поведінкова економіка та ін. У 2011 р. його книга «*Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*», написана у співавторстві з Естер Дюфло, здобула премію *Financial Times and Goldman Sachs Business Book of the Year Award*, згодом її було перевидано 17 мовами (у 2017 р. вийшов український переклад «Економіка бідності. Як збільшити світ від злиднів»). У жовтні 2019 р. презентував книгу «*Good Economics for Hard Times*» (Хороша економіка для важких часів), у якій узагальнив результати своїх досліджень.

Абхіджит Банерджі — член Американської академії мистецтв і наук (2004), член Економетричного товариства, лауреат премії Майкла Валлерштейна (2006), лауреат премії Infosys Prize у галузі соціальних наук та економіки (2009), лауреат премії Бернгарда Хармса Кільського інституту світової економіки (2014).

найгостріших соціальних проблем сучасності: подоланню бідності і надмірного необґрунтованого розшарування, досягненню соціальної згуртованості, формуванню й реалізації потенціалу розвитку.

Наслідуючи нобеліатів минулих років — Теодора Шульца (1979), Амартію Сена (1998), Джозефа Стігліца (2001), Енгуса Дітона (2015), нинішні лауреати наполегливо працювали над концентрацією уваги дослідників і представників влади саме на проблемах окремих бідних осіб, на їх вподобаннях та обставинах їхнього життя. Вони шукали нові підходи до розв'язання проблем бідності, оскільки, попри титанічні зусилля світової спільноти і величезні витрати, понад 700 млн людей і досі мають вкрай низькі доходи, які не дають їм змоги навіть нормально харчуватися, щороку майже 5 млн дітей помирають, не доживши до 5 років, від захворювань, яким можна запобігти або які можна вилікувати, половина дітей залишають школу, не маючи базової грамотності та навичок числення.

Звісно, більшість бідних зосереджено в бідних країнах, але навіть у цілком благополучних США, Канаді, країнах ЄС, Швейцарії тощо є чимало тих, хто не може самостійно забезпечити добробут своїй родині, хто потребує допомоги суспільства і навіть у разі її надходження злидарює. Зважаючи на це, важливим внеском авторів у розуміння проблеми є висновок про те, що «бідними є ті, хто вважаються бідними у бідних країнах». Тільки такий підхід дає змогу уникнути політичних спекуляцій на тлі порівняння стандартів споживання в розвинених країнах і в країнах, що розвиваються.

Традиційні переконання в тому, що головним засобом подолання бідності є економічний розвиток, що вимірюється зростанням ВВП, виявляються недієздатними — багаті багатіють, середні «розмиваються», а бідні зазвичай не можуть вибратися з пастки. Отже, для подолання масштабної бідності у світі або хоча б для її суттєвого зменшення потрібні інші підходи, більш ефективні і цілеспрямовані, а можливо, й засновані на інших постулатах. І в цьому контексті важко переоцінити значення

комплексних системних досліджень, що дають нову інформацію як про саму проблему, так і про її чинники.

Успіх цьогорічним лауреатам забезпечило поєднання відносно нових і не надто поширених в економіці методів: польового експерименту, що передбачає максимальне наближення, навіть занурення в реальні умови економічного життя, в цьому разі — в життя бідних верств населення країн, що розвиваються, і так званої нової економіки розвитку, «девелопменталізму». Саме такий підхід дає змогу здійснити декомпозицію загальних проблем бідності на локальні складові, а вже потім шукати їх причини та можливості регулювання.

Дослідники підкреслюють, що хоча зазвичай розв'язання «проблеми бідності у світі» ототожнюється із закликами «зробити права людини непорушними», спрямовувати «більше грошей найбіднішим», переконаннями, що «бідні є природженими підприємцями» та що «іноземна допомога вбиває розвиток», насправді все це аж ніяк не кореспондується з проблемами кожної окремої особистості, з її можливостями, потенціалом і врешті-решт з її власними уявленнями про дієвість державних програм допомоги бідним, про перспективи власної долі, про доцільність застосування власних зусиль для подолання бідності. Відповідно постає необхідність відкинути побоювання того, що проблема є нездоланною, і почати міркувати про боротьбу з бідністю як сукупність конкретних і доволі різноманітних проблем, які за умови їх правильного визначення й усвідомлення можна поступово розв'язувати. Передусім це стосується доступності їжі, чистої питної води, медичних та освітніх послуг, фінансових ресурсів тощо. Ефективність традиційних бюджетних програм субсидування перевірялася за допомогою польових пілотних проектів, із застосуванням достатньо великих за розміром експериментальних і контрольних вибірок.

Таким чином, цьогорічні лауреати запровадили принципово новий підхід, орієнтований на поділ загальних завдань на більш дрібні, чіткіше орієнтовані на потреби тих, хто най-

більше страждає від бідності (на індивідуальному та груповому рівнях). Упродовж 20 років такий підхід повністю змінив дослідження економіки розвитку і наразі дає стабільний потік конкретних результатів. Зокрема, саме цей підхід було продемонстровано Майклом Кремером під час його роботи в Кенії з поліпшення шкільних результатів дітей з бідних родин.

Однак перехід до «вужчих проблем» ще не гарантує необхідної доказовості, притаманної, скажімо, медицині або природничим наукам. Саме тому надзвичайно важливим надбанням цьогорічних нобеліатів було визнано практичне запровадження «доказової економіки».

Проблема доказовості пов'язана з тим, що, наприклад, висновок про відсутність безпосереднього зв'язку між якістю життя і масштабами міжнародної підтримки не є беззаперечним доказом неефективності допомоги — невідомо, як розвивалися б ці країни за умови отримання менших коштів. Єдине, в чому ми можемо бути переконаними, — це те, що міжнародна допомога справляє значно менший вплив на рівень життя населення великих країн, ніж малих.

Беззаперечною заслугою Майкла Кремера та його колег стало те, що вони вперше провели цілий ряд досліджень одночасно в експериментальних та контрольних групах. Так, велику кількість шкіл у бідних місцевостях було у випадковий спосіб розділено на групи, в яких досліджували вплив різних методів підтримки (надання додаткових підручників, запровадження безкоштовного харчування учнів тощо), а потім результати порівнювали зі школами, які такої підтримки не мали.

Абсолютно неочікуваним результатом стало те, що жодний з методів підтримки не вплинув на результати навчання. Натомість — і це пізніше довели експерименти Абхіджита Банерджі та Естер Дюфло — ефективним методом, принаймні у коротко- та середньостроковій перспективі, є корекційне навчання, спрямоване на підтримку слабких учнів. Результати досліджень сприяли підвищенню ефективності такого навчання в школах Індії, що безпосередньо позначилося на розвитку понад 5 млн дітей.

Фото: Sipa Press

Естер Дюфло (*Esther Duflo*) — американська вчена-економіст французького походження. Народилася в 1972 р. у Парижі. Батько — професор математики, мати — педіатр. У старших класах школи почала вивчати російську мову, в 1993 р. працювала в Москві, була науковим асистентом відомого економіста Джеффри Сакса, який тоді консультував Єгора Гайдара і Міністерство фінансів РФ. У 1994 р. захистила магістерську роботу, присвячену першій радянській п'ятирічці, у Вищій нормальній школі в Парижі. У 1999 р. здобула ступінь PhD у Массачусетському технологічному інституті (науковий керівник — Абхіджит Банерджі) і стала наймолодшим викладачем МТІ.

Нині Естер Дюфло — професор МТІ, співробітник Національного бюро економічних досліджень (NBER), член ради Дослідницького бюро з економічного аналізу розвитку (BREAD), директор Центру економічних і політичних досліджень (CEPR), член Американської академії мистецтв і наук (2009), член-кореспондент Британської академії (2016), член Національної академії наук США (2017).

Нагороджена Бронзовою медаллю Національного центру наукових досліджень (CNRS) Франції (2005), стипендією Фонду МакАртура (MacArthur "Genius Grant" Fellowship) (2009), медаллю Джона Бейтса Кларка (John Bates Clark Medal) (2010), яку іноді називають «міні-Нобелівською», Медаллю інновацій CNRS (2011), лауреат премії David N. Kershaw Award (2011), премії Infosys Prize (2014), Премії принцеси Астурійської (the Princess of Asturias Award for Social Sciences) (2015), премії A.SK в галузі соціальних наук Берлінського центру соціальних наук WZB (2015) та ін.

Разом зі своїм чоловіком А. Банерджі Естер Дюфло є співзасновницею Лабораторії боротьби з бідністю (Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab), співавтором книг-бестселерів «Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty» («Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів») та «Good Economics for Hard Times» (Хороша економіка для важких часів).

У 2011 р. журнал Time включив Естер Дюфло до списку 100 найвпливовіших людей світу.

Не менш важливими видаються результати експериментів щодо профілактики та первинного лікування захворювань дітей з бідних родин. Виявлено, і що найважливіше — доведено, чіткий зв'язок між безкоштовністю профілактичних засобів та їхньою поширеністю (навіть за умови істотного, але не повного субсидування батьки приблизно в 4 рази рідше вдавалися до профілактики) з одного, боку, і недовірою батьків до простих, але досить ефективних засобів лікування — з іншого. Але водночас — і це також доведено — фінансова віддача від державних/суспільних інвестицій в охорону здоров'я (йдеться передусім про профілактику інфекційних захворювань, зокрема пов'язану з поліпшенням загальної санітарно-гігієнічної ситуації) може бути фантастично високою.

Проводячи паралелі з українськими реаліями, не можна ігнорувати систематичне зниження питомої ваги бюджетних витрат на систему охорони здоров'я у ВВП. Жодні критичні оцінки якості медичних послуг, ефективності управління системою тощо не можуть переважити цієї абсолютно непритаманної сучасності тенденції. Її консервація означає, що бідні українці не матимуть доступу до якісних медичних послуг, що вакцинація дітей не набуде належних масштабів і колективний імунітет не буде сформовано, що тривалість життя в Україні й надалі буде нижчою, ніж в середньому у світі.

І вже зовсім вражають висновки про те, що мікрокредитування, яке в багатьох теоретичних роботах визнається чи не панацеєю від бідності, не дає відчутних позитивних результатів ані щодо інвестицій, ані щодо споживання чи інших характеристик розвитку (причому спостереження проводилися з лагом у 18 та 36 місяців). Відповідні польові дослідження, проведені в Боснії і Герцеговині, Ефіопії, Індії, Марокко, Мексиці та Монголії, дали практично однакові результати.

За даними, зібраними у 18 країнах, дуже мало бідних домогосподарств (менш як 5% сільських та 10% міських) отримують гроші з офіційного джерела кредитування. І це не пов'язано з відсутністю доступу до фінансових

установ. Зазвичай позика з неофіційних джерел є дорожчою — щорічні ставки від 40 до 100%. У 1960–1980-х роках багато країн, що розвиваються, мали спонсоровані державою кредитні схеми, зазвичай з пільговими ставками, орієнтовані на сільську бідноту. Проте здебільшого вони виявилися надто дорогими та неефективними, зокрема через те, що позики часто регулювалися політичними пріоритетами, а не економічною доцільністю (наприклад, надавалися переважно фермерам перед виборами в районах очікуваної жорсткої конкуренції). До того ж часто саме бідні позичальники допускають марні витрати взятих у борг коштів, через мікророзміри свого підприємства вони значно більше наражаються на ризики, а оскільки не мають надійної застави, офіційних можливостей повернути борг у них не так вже й багато. Втім, попри все, мікрофінансування розширює можливості для бідних домогосподарств щодо започаткування або розвитку власного бізнесу, хоча й не гарантує, що вони зможуть вирватися з пастки бідності.

Нещодавно серед прихильників мікрокредитування почало поширюватися уявлення, що чи не в кожній бідній особі є «зародки підприємця». Насправді головним позитивним наслідком такого переконання є хіба що руйнування хибного сприйняття бідних як легковажних, безвідповідальних, некомпетентних осіб. Є достатньо велика кількість теоретичних і практичних робіт, присвячених саме фінансовим операціям бідноти, не лише офіційним, а й неформальним. Головну увагу в цих роботах приділено творчим стратегіям економії коштів — «клубам» заощаджень, «каруселям» самопомоги тощо. Поширеною серед бідних верств практикою є участь у кількох таких структурах одночасно, що певною мірою дає змогу диверсифікувати ризики банкрутства. Орієнтація на неформальні структури пов'язана з тим, що практика плати за зняття коштів з рахунків робить зберігання невеликих сум у банківських установах непривабливим.

Якою є ситуація в Україні? Чи можуть бідні верстви скористатися банківськими кредитами? Загалом так, оскільки поширеною є прак-

тика надання навіть споживчих кредитів без попередньої перевірки доходів і статусу позичальника. Але проблема пов'язана не стільки з обмеженим доступом, скільки з високими відсотковими ставками. І якщо українці з середніми доходами за необхідності можуть скористатися кредитом зі ставкою 25–30%, то бідні люди такого собі дозволити не можуть.

Однак що ж відбувається з підприємствами, заснованими бідними? На жаль, переважна їх більшість є крихітними підприємствами без жодного найманого працівника. Вони здебільшого нерентабельні, заробляють надто мало і приречені залишатися малими та неприбутковими. Бідні люди часто засновують підприємства не тому, що мають відповідні прагнення або амбіції, а через відсутність іншої роботи. І саме це пояснює, чому надання позики для започаткування нового чи розвитку вже наявного бізнесу не приводить до різкого підвищення рівня життя його власників. Цьогорічні нобелівські лауреати довели, що для більшості бідних бізнес є не стільки недоступним, скільки з різних причин непривабливим. І це підтверджується тим фактом, що бідні не бачать своїх дітей підприємцями, переважно мріючи про те, щоб вони стали державними службовцями (у широкому сенсі — працювали у державних структурах не лише чиновниками, а й вчителями, медиками тощо).

То чи варто в Україні намагатися допомагати бідним створювати нові підприємства? Чи не припиниться їхня діяльність після завершення різноманітних проектів, що фінансуються спеціальними фондами та міжнародними організаціями? Відповідь, безперечно, не є простою. І наразі ми не маємо надійної інформації про долю тих, хто отримував допомогу 5, 10, 15 років тому. Однак видається, що в будь-якому випадку допомога, яка передбачає зайнятість (найманого працівника чи власника підприємства), навіть тимчасову, має численні переваги над тією допомогою, що зовсім її не передбачає. Враховуючи масштабний тіньовий сектор українського ринку праці, навіть легалізація вже існуючих малих підприємств завдяки допомозі є корисною, особливо коли вона супро-

Фото: Luke MacGregor/Bloomberg

Майкл Кремер (*Michael Kremer*) — американський економіст, фахівець з економіки розвитку. Народився в 1964 р. у Нью-Йорку, батьки походили з родин єврейських мігрантів з Польщі та Австрії, обидва — професори Університету штату Канзас, мати — з відділення англійської літератури, батько — декан архітектурного факультету. Закінчив Гарвардський університет, де й здобув ступінь PhD. Нині обіймає посаду професора з розвитку громад, створену в Гарварді коштом Фонду Білла і Мелінди Гейтс, працює науковим консультантом в Інституті інновацій для боротьби з бідністю (*Innovations for Poverty Action*, Нью-Хейвен, шт. Коннектикут). Є членом міжнародного товариства боротьби із зuboжінням *Giving What We Can*, засновник і президент організації *WorldTeach* при Гарвардському університеті, яка направляє вчителів-добровольців на літні і річні програми в країні, що розвиваються.

Наукові інтереси зосереджені на дослідженні економічних механізмів стимулювання, наприклад розроблення вакцин та проведення вакцинації у країнах, що розвиваються, або використання рандомізованих методів для оцінки ефективності заходів у соціальній сфері. Створив відому теорію економічного розвитку, яку називають «теорією уцільнювальних кілець Кремера» (назва походить від катастрофи космічного човника «Челленджер» 1986 р., спричиненої виходом з ладу лише одного кільця-уцільнювача); теорія пояснює, чому багаті країни, порівняно з бідними, виробляють складніші продукти і мають значно вищу продуктивність праці. У найвідомішій своїй роботі «*Population Growth and Technological Change: One Million B.C. to 1990*» (Зростання населення і технологічні зміни: від 1 млн років до н.е. до 1990 р.) показав, що економічне зростання прискорюється зі зростанням населення, запропонував одне з найпереконливіших пояснень феномену гіперболічного зростання населення планети до початку 1970-х років, а також розглянув економічні механізми демографічного переходу.

Всесвітній економічний форум свого часу визнав Майкла Кремера молодим глобальним лідером, він — степендіат Фонду МакАртура (*MacArthur "Genius Grant" Fellowship*) (1997), член Американської академії мистецтв і наук, член Економетричного товариства.

воджується створенням/легалізацією робочих місць — на відміну від зайнятих нелегально, ті, хто працюють з належним оформленням, мають певні гарантії, зокрема стабільнішу зайнятність, соціальний пакет, відрахування до пенсійного фонду.

Дуже важливою особливістю експериментів, проведених за участю цьогорічних нобеліатів, є те, що всі висновки зроблено ними не стільки за відповідями бідняків, скільки за їхніми діями та їхніми ж поясненнями цих дій. Такий підхід забезпечує не просто доказовість, а принципово інший, значно точніший характер доказів. Під час проведення різноманітних опитувань населення соціологи стикаються з тим, що відповіді часто не просто не збігаються з конкретними діями, а навіть суперечать їм. Це стосується, зокрема, самооцінок свого майнового стану, ідентифікації себе з середніми чи бідними групами, вибору професії, прийняття рішення про міграцію, про те, на що саме витрачати додаткові кошти, а в разі їх відсутності — споживання чого їм насамперед потрібно скорочувати.

Такою самою є ситуація і в Україні. Наприклад, частка осіб, які вважають себе бідними, у загальній чисельності населення значно перевищує частку тих, кого визнають як бідних за об'єктивними критеріями (71,8% проти 24,1% за відносним¹ критерієм і 27,6% за абсолютним² критерієм). Більше того, бідними себе вважають 28,4% людей, які за своїми доходами належать до 10% найбільш заможних мешканців країни. І так само бідні люди в Україні прагнуть радше найманої праці, ніж власного бізнесу³.

Отже, можливо, нам варто скористатися висновком, якого дійшли Абхіджит Банерджі та Естер Дюфло, щодо доцільності спрямування державних ресурсів на, наприклад, гарантування позик для середніх підприємців за умови

¹ Бідною визнається особа (домогосподарство), чиї доходи є нижчими за 75% медіанного рівня по країні.

² Бідною визнається особа (домогосподарство), чиї доходи є нижчими за розрахунковий прожитковий мінімум.

³ За даними проекту «Рука допомоги».

створення значної кількості достатньо добре оплачуваних (звісно, за українськими стандартами) робочих місць, передбачаючи подальше залучення на ці робочі місця бідних.

Другим фундаментальним надбанням нобелівських лауреатів 2019 р. є розуміння того, що досягнення більшості глобальних цілей (подолання бідності, зменшення нерівності, підвищення рівня освіченості, зниження смертності) значною мірою віддзеркалює сукупність численних індивідуальних рішень. Відповідно, саме розуміння поведінки людей є ключем до формування ефективної політики. І задля цього Абхіджит Банерджі, Естер Дюфло та Майкл Кремер використовували теорію контрактів та концепцію поведінкової економіки, розроблені Олівером Хартом та Бенгтом Хольмстромом (Нобелівська премія з економіки 2016 р.) і Річардом Талером (Нобелівська премія з економіки 2017 р.).

Півтора десятиліття роботи з бідними особами у 18 країнах на всіх континентах дали змогу реально переосмислити не лише економіку, а й психологію бідності:

- чому бідна особа, якій бракує грошей на першочергові потреби, купує дорогий телевизор, iPhone чи iPad?
- чому бідні люди нехтують безкоштовною вакцинацією, але витрачають гроші на недієві ліки?
- чому бідні люди розпочинають багато бізнес-проектів, жодний з яких не розвивається?

Насправді саме перехід від широких загальних питань до значно вужчих відкриває шлях до розуміння того, як бідні люди (а іноді й не тільки бідні) приймають рішення і які саме методи допомоги бідними можуть бути ефективними.

Загалом фокус наукових досліджень у соціально-економічній сфері все більше переноситься з макро- на мікрорівень, що, власне, відображує концепцію сталого розвитку, яка докорінно змінює критерії ефективності розвитку. Гігантські суми, які витрачає світова спільнота на подолання бідності, не дають очікуваних результатів, імовірно, через те, що при цьому належним чином не враховуються

особливості психології бідних людей, їхнє розуміння своєї користі, те, що бідні не бачать (і не хочуть бачити) перспективи. Ключем до розуміння цієї «психології бідних» Абхіджит Банерджі і Естер Дюфло вважають ідею, згідно з якою отримання певної суми (наприклад, у вигляді допомоги) людиною, яка має достатній дохід, зазвичай дає їй змогу додатково заробити кошти, більші за цю допомогу, тоді як отримання такої самої суми бідною людиною дає їй змогу заробити значно менше, навіть менше за отриману допомогу. Тим самим бідні потрапляють у своєрідну пастку. *Пастки бідності для найбідніших виникають тоді, коли заробіток є недостатнім для підтримання їхньої власної життєдіяльності.* До того ж ринок праці переважною мірою підживлює стартову нерівність.

Характерну ознаку психології бідних цьогорічні нобеліати вбачають у своєрідній «втечі до якості», коли в разі отримання додаткових коштів їх спрямовують не стільки на корисне, скільки на престижне. Найчастіше бідні люди не мають систематичної зайнятості, працюючи випадково або нетривало, а натомість мають багато вільного часу, який не можуть використати з користю для свого розвитку або розвитку своїх дітей. Багатьма прикладами автори доводять, що речі, які «роблять життя менш нудним» (телевізор, супутникова антена, плеєр, мобільний телефон), виявляються для бідних пріоритетними. Великі суми — неймовірні для малих бюджетів бідних родин — витрачаються, наприклад, на весілля й похорони. Все це приводить до висновку про те, що бідні — такі самі жертви ірраціональних норм хижацького споживання й намагання не відставати від інших, як і всі інші верстви населення. При цьому люди щодалі більше порівнюють себе, свій рівень доходів і споживання не з сусідами, а із значно заможнішими особами, яких вони бачать на вулицях або по телебаченню.

Однак така «гонитва за престижем» абсолютно не поширюється на інші сфери споживання, значно важливіші, наприклад на профілактику захворювань. Так, команда Майкла Кремера у Кенії провела експеримент з доступності без-

печної для пиття води. Після обладнання нового джерела з'ясувалося, що ті, хто жили поблизу небезпечної водойми, не хотіли йти додаткові 3,5 хвилини до чистої води. Деяко інша, але подібна ситуація спостерігалася в Кенії з антимоскітними сітками, застосування яких у разі зменшує захворюваність на малярію, а в Замбії — із застосуванням спеціальної рідини для знезараження питної води: бідні використовували ці засоби лише за умови, якщо вони були безкоштовні, необхідність навіть невеликих витрат власних коштів у багато разів зменшувала їх привабливість. До того ж отримані безкоштовно, скажімо, антимоскітні сітки часто слугували фіранками на вікнах чи рибальськими снастями.

За свідченнями соціальних працівників, в Україні є численні приклади «бідних династій», які поколіннями живуть на соціальну допомогу, але отримані кошти витрачають на розваги, алкоголь, дорогі телевізори тощо; нерідко сім'ї, які отримують соціальну допомогу, мають дорогі телевізори, смартфони, комп'ютери і водночас голодних і недоглянутих дітей, шалену бідність навколо дорогої речі, поставленої в центр системи цінностей споживання⁴.

Чи не найважливішою ознакою бідності є погане здоров'я, що пояснюється передусім недоступністю якісної медичної допомоги для бідних верств населення. Але, як з'ясували дослідники, створення спеціальних, цілком доступних медичних закладів, у яких можна отримати первинну допомогу, не спрацьовує: бідні особи переважно уникають безкоштовної системи охорони здоров'я (половина з них зверталася до доволі дорогих приватних закладів, та ще й не по профілактичній, а по лікувальній послугі, а чверть — до народних цілителів). Навіть *за умови безкоштовної імунізації 80% дітей з бідних родин не проходять повного курсу*. Порівняння витрат бідних і небідних родин на лікування свідчить про те, що на допомогу при короткострокових недугах бідні люди ви-

трачають приблизно стільки ж, як і небідні, але останні спрямовують значно більше коштів на лікування хронічних захворювань (у таких випадках бідні або не лікуються зовсім, або вдаються до послуг народних цілителів).

То чому бідні потребують багато засобів охорони здоров'я, водночас демонструючи байдужість до цих послуг? Шукаючи відповідь, дослідники дійшли висновку, що бідні знаходять певну втіху в тому, що використовують не найдешевший товар/послугу. Отже, і у цьому віддзеркалюється вже згадуваний ефект престижності.

Особливості української ситуації полягають не стільки в тому, що наші бідні мають принципово інші настанови і не орієнтуються на ціну, а радше в тому, що все населення налаштоване на безплатну медицину. Разом з тим, в Україні постійно зростає мережа аптек, у яких люди купують дорогі імпортні ліки навіть за наявності дешевших вітчизняних аналогів, оскільки є стійке переконання в тому, що ціна ліків прямо пропорційна їх якості, а лікування дешевими засобами неефективне. В результаті українці — і це стосується також доволі бідних верств — споживають надто багато ліків, натомість практично не застосовують засоби профілактики. Отже, різниця у ставленні до медичної допомоги не така вже й значна.

Серед усіх програм подолання бідності чільне місце належить забезпеченню доступу до якісної освіти, принаймні на початковому та середньому рівнях. Це завдання зафіксовано і в Цілях розвитку тисячоліття (на 2000–2015 рр.), і в Цілях сталого розвитку (на 2015–2030 рр.), прийнятих ООН. І в цьому плані, дійсно, багато зроблено, особливо помітні зрушення в країнах, що розвиваються. Так, в Індії 95% дітей відвідують школи, розташовані на відстані менше 1 км від їх житла. Проте, як підкреслюють Абхіджит Банерджі і Естер Дюфло, це дає небагато користі, якщо діти погано навчаються або фактично не відвідують уроків. Безперечно, українська ситуація із середньою освітою істотно відрізняється, але не всі відмінності на нашу користь, принаймні це стосується відстані до шкіл у сільській місцевості. Чи можемо

⁴ Культура (субкультура) бідності в Україні. С. 10, 21. <http://sociology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/KULTURA-BIDNOSTI-V-UKRAYINI.pdf>

ми бути переконаними в якості навчання в так званих малокомплектних школах? Чи стане в пригоді за таких умов дистанційне навчання, зокрема для підлітків? Чи не репродукуємо ми сільську бідність саме через низьку якість освіти?

Значна частина експертів вважають недовідповідним фінансування освіти, зокрема вищої, за відсутності стійкого попиту на неї. Але що робити, якщо ринок праці й економіка загалом явно застарілі, значною мірою орієнтовані на низькокваліфіковану робочу силу? Скоротити бюджетне фінансування освіти, очікуючи формування попиту на освічених працівників? Чи намагатися впливати на це формування іншими методами і одночасно забезпечувати масштабну професійну підготовку кадрів? Наразі Україна стоїть саме перед такою дилемою. І чи не зростуть міграційні наміри молоді, яка не хоче виконувати нецікаву, неефективну і низькооплачувану роботу? Гонитва за економією бюджету може привести країну в нікуди: важливою ознакою XXI ст. є конкуренція не так за природні ресурси, як за робочу силу, і політика більшості європейських країн яскраво це підтверджує.

Демографічні аспекти бідності, які начебто вже досить глибоко вивчені, набувають іншого значення в мікроекономічному контексті. Зокрема, можна під іншим кутом подивитися на зв'язок бідності з багатодітністю, рівнем народжуваності загалом, ставленням до народження дівчаток і хлопчиків, внутрішніми родинними стосунками, зокрема між різними поколіннями, розподілом обов'язків між чоловіками й жінками, пенсійними програмами та програмами мікрокредитування. Автори цілком слушно підкреслюють важливість розуміння того, як саме функціонують родини, для формування політики подолання бідності, сімейної та демографічної політики.

Ситуація в Україні не надто відрізняється від тієї, що характерна для найбідніших країн: головним чинником підвищених ризиків бідності є наявність неповнолітніх дітей та безробіття хоча б однієї особи. За абсолютним критерієм рівень бідності серед родин у складі

2 дорослих і 3 або більше дітей у 2018 р. становив 58,7% (проти 27,6% в середньому по країні), а серед родин з дітьми та хоча б одним безробітним — 55,0%. Це означає необхідність коригування програм підтримки родин з дітьми і програм допомоги безробітним: якщо у першому випадку слід говорити про більш ефективну пасивну допомогу, то в другому — вочевидь, про активізацію поведінки непрацюючих верств населення, допомогу в перекваліфікації (за потреби) і у працевлаштуванні.

Ознакою більшості робіт цього річних нобеліатів є чіткий виклад не тільки позитивних, а й негативних результатів проектів, орієнтованих на потреби бідних верств. Використовуючи їх досвід, варто і в Україні започаткувати поширення результатів не лише вдалих (хоча й це ми робимо не найкращим чином), а й невдалих практик, передбачити обговорення самого процесу визначення нужденних, надання їм допомоги та оцінювання отриманих результатів. Видається, що іноді результати пілотних проектів є не стільки поганими, скільки не такими, які очікувалися: скажімо, допомога при народженні дитини може сприяти не підвищенню народжуваності, а поліпшенню умов догляду немовлят у бідних родинах.

У своїх дослідженнях Абхіджит Банерджі, Естер Дюфло і Майкл Кремер намагаються з'ясувати різницю між психологією бідних людей у бідних країнах і небідних людей у розвинених країнах і в результаті доходять висновку, що відмінності пов'язані з так званим тонким патерналізмом: небідне населення в розвинених країнах живе в будинках, обладнаних сучасними вигодами (їм не потрібно щодня пам'ятати про необхідність знезаражувати питну воду, про відведення стічних вод, про опалення, захист від комарів тощо), вони не можуть уникнути вакцинації своїх дітей (інакше їх просто не допустять до школи чи дитячого садочка), але навіть якби вони цього й не зробили, колективний імунітет врятує малят від захворювання, страхові компанії вартістю полісу захоплюють їх відвідувати тренажерні зали і т. ін. У бідних ризик — чи не основний чинник життя, вони не мають «подушок безпеки», володі-

ючи дрібними підприємствами або працюючи тимчасово, без гарантій зайнятості. Вони не мають можливостей істотно диверсифікувати ці ризики. Офіційне страхування – медичне, від стихійних лих, від загибелі худоби, яке є стандартною процедурою для фермерів з економічно розвинених країн, практично відсутнє в країнах, що розвиваються. В такій ситуації навіть окремих нещасний випадок може мати катастрофічні наслідки. Все це свідчить про те, що на відміну від бідних осіб з бідних країн не-бідним жителям економічно розвинених країн значно менше доводиться покладатися на свій «обмежений фонд самоконтролю й рішучості». І, можливо, саме цей висновок є головним для розуміння психології бідних і усвідомлення напрямів дій щодо подолання бідності в сучасному світі.

Бідність, за висновком Абхіджита Банерджі, Естер Дюфло і Майкла Кремера, є замкненим колом, яке тягне своїх жертв донизу. Проте для тих, кому пощастило врятуватися, це коло перетворюється на справжнє колесо фортуни, яке раз у раз підштовхує їхні доходи вгору.

Аналізуючи результати численних багаторічних досліджень нинішніх лауреатів Нобелівської премії в контексті їх придатності для політики подолання бідності в Україні, варто звернути увагу не тільки на традиційні дії щодо допомоги бідним (поліпшення їх доступу до фінансових ресурсів, забезпечення медичних та освітніх послуг, запобігання соціальній відчуженості від суспільного життя), які вже протягом кількох десятиліть передбачаються в різних програмах. Ці дії, безумовно, потрібні, але доказові напрацювання Абхіджита Банерджі, Естер Дюфло і Майкла Кремера переконують у необхідності їх доповнення нетрадиційними напрямами державної та місцевої політики.

По-перше, слід істотно змінити інформаційну політику, акцентуючи увагу на надзвичайно важливих і водночас не надто поширених в Україні діях і забезпечуючи доступність і зрозумілість аргументів для бідних верств. Передусім йдеться про необхідність вакцинації дітей. Заходи щодо переконування мають доповнюватися адміністративними важелями,

наприклад заборонаю невакцинованим дітям відвідувати дитячі дошкільні, шкільні й поза-шкільні заклади освіти. Повною мірою це стосується формування та поширення стандартів здорового способу життя, усвідомлення населенням необхідності й корисності профілактики не лише інфекційних хвороб, а й простудних та хронічних захворювань. Такий підхід, орієнтований на бідні та середні верстви населення (заможні люди в Україні дбають про своє здоров'я), сприятиме розвитку людського потенціалу, раціональному використанню коштів населення та суспільства, подоланню демографічної кризи. І знову ж таки лише роз'яснювальних дій недостатньо, потрібне заохочення. За наявності розвинутої системи страхування життя та/або медичного страхування це можна робити в рамках визначення ціни конкретного полісу. За відсутності такої системи страхування доцільним видається заохочення через контракти з роботодавцями – найманий працівник, який без лікарняних працював цілий рік, має право на кілька вільних оплачуваних днів, фактично на додаткову відпустку. Інший підхід пов'язаний із заохоченням сімейних відвідувань спортивних залів. Кошти на це можна отримати за рахунок економії витрат на оплату днів непрацездатності.

По-друге, конче потрібне підвищення якості шкільної освіти в сільських поселеннях, а це неможливо без запровадження систематичного і порівняльного контролю знань. Немає сенсу здійснювати такий контроль виключно силами шкільних учителів, оскільки в цьому разі оцінюються не так знання дітей, як якість своєї власної роботи. Для цього потрібно залучати кваліфікованих фахівців з інших місць. Проте обмежуватися лише тестами ЗНО недоцільно. Тести мають відігравати допоміжну роль, але не замінювати собою контроль якості набутих у процесі шкільного навчання знань, результати якого відображені, серед іншого, в атестаті про закінчення школи.

По-третє, необхідність значно частіше приймати відповідальні рішення, характерна саме для бідних людей, зокрема в умовах підвищених економічних ризиків, з одного боку, і пе-

реважна орієнтація бідних людей на найману працю — з другого, приводять до дещо парадоксального висновку про доцільність переформування системи державного регулювання економіки так, щоб найбільшу підтримку надавати середнім за розміром підприємствам. Аргументи такі: саме на середніх підприємствах сконцентровано більшість робочих місць, а отже, саме вони забезпечують зайнятість населення, що значно знижує ризик бідності й зuboжілості; середні підприємства на відміну від великих, які сконцентровані у потужних промислових і транспортних центрах, більш рівномірно розміщені на території країни, що, в кінцевому підсумку, надає підтримку бідним районам і сприяє зменшенню масштабів бідності.

По-четверте, децентралізація управління передбачає не тільки збільшення фінансових ресурсів територіальних громад, а й підвищення ефективності використання цих ресурсів, передусім їх спрямування на активізацію поведінки бідних людей, допомогу в працевлаштуванні та/або у відкритті власної справи, участі у волонтерському русі тощо. Вкрай необхідне підвищення якості життя не може ототожнюватися виключно (і навіть переважно) з облаштуванням парків, фонтанів тощо. Потрібно якомога ширше залучати населення до визначення пріоритетів у витратах місцевих бюджетів: перевага може надаватися, скажімо,

дорогам, школам, лікарням, очисним спорудам тощо. Тим самим у переважній більшості мешканців територіальних громад формуватиметься відповідальність, створюватимуться робочі місця, а отже, знижуватиметься бідність, як об'єктивна, так і суб'єктивна.

Поряд з цим вкрай необхідною видається обов'язкова доказова перевірка конкретних запланованих дій, але на відміну від поширених сьогодні пілотних проектів у 2–3 районах орієнтуватися потрібно на застосування перевірки у доволі численних експериментальних групах, наприклад перевірки шкіл, аптек, територіальних громад тощо. Тільки за умови дії закону великих чисел у таких експериментальних сукупностях можна розраховувати на те, що випадкові результати та відмінності від контрольної сукупності не набудатимуть статусу закономірних і систематичних. Водночас перевірка має включати психологічні дослідження — необхідно розуміти ставлення бідних людей до конкретних заходів, що їм пропонуються, і причини цього ставлення.

Отже, є всі підстави вважати, що включення до загальних програм подолання бідності нетрадиційних заходів допомоги у поєднанні з доказовою експериментальною перевіркою окремих заходів може дати бажаний і довгоочікуваний результат: помітне зниження рівня й глибини бідності в Україні.

E.M. Libanova

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

A NEW APPROACH TO POVERTY REDUCTION:
RESEARCH METHODS, RESULTS, LESSONS FOR UKRAINE

Nobel Memorial Prize in Economic Sciences for 2019

The 2019 Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel, often called the Nobel Prize in Economics, was awarded to three American scientists — Abhijit Banerjee and Esther Duflo from Massachusetts Institute of Technology and Michael Kremer from Harvard University — "for their experimental approach to alleviating global poverty".